

विवाह संस्कार - उत्तर विधि

महर्षि दयानन्द सरस्वती

कृत

संस्कार विधि

से

अनुवाद कर्ता: सञ्जय मोहन मित्तल

Vivaaha Sanskaara Uttara Vidhi

Prayers and Procedures after the Marriage Ceremony

From Sanskaara Vidhi by Maharshi Dayaananda Sarasvatee

Translated by: Sañjay Mohan Mittal

विवाह संस्कार उत्तर विधि । Post Marriage Ceremony

विवाहोपरान्त उत्तर विधि के ३ भाग हैं १. ध्रुव व अरुन्धती दर्शन २. विदाई ३. नव वधू का पतिगृह में स्वागत । प्राचीन समय में बारात वधू पक्ष के यहाँ कई दिन रुकती थी और ध्रुव व अरुन्धती दर्शन विवाह के अगले दिन किए जाते थे । आजकल यह कार्य विवाह संस्कार के साथ ही कर दिया जाता है।

The prayers and procedures after the marriage consist of 3 parts 1. Viewing the stars names Dhruva & Arundhatee 2. Departure of bride from her parents' home and 3. Welcoming the new bride in her husband's family. On ancient times when the groom's party used to stay at bride's place for several days the viewing of stars ceremony was conducted the day after the marriage. Now, the priest should perform it immediately after the marriage ceremony

१. ध्रुव व अरुन्धती दर्शन

1. Viewing the stars names Dhruva & Arundhatee

पुरोहित के निर्देश अनुसार दैनिक प्रार्थना आदि करे जिसमें आचमन, अंगस्पर्श, ईश्वर स्तुति उपासना, स्वस्ति वाचन, शान्तिकरण, अग्नि का आहवान, समिधा धान, आघारावाज्यभाग आहुति, स्विष्टकृत आहुति, बृहद विशेष यज्ञ आदि प्रकरण हैं। फिर कुण्ड में निम्न आहुतियाँ दें।

Under the direction of a scholarly priest, the bride and groom should perform the routine prayer and procedures like aachamana, aṅgasparsha, eeshvara stuti upaasanaa, svasti vaachana, shaantikaraṇa, start of havan and offerings up to bṛihad viśheṣh yajña. After completion of the routine procedures following special offering are made in the holy fire.

ओं लेखासन्धिषु पक्षमस्वारोकेषु च यानि ते । तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि

शमयाम्यहं स्वाहा ॥ इदं कन्यायै इदन्न मम ॥

om lekhaasandhiṣhu pakṣmasvaarokeṣhu cha yaani te | taani te
poorṇaahutyaa sarvaāṇi shamayaamyahan svaahaa || idaṇ kanyaayai idanna
mama ||

ओं केशेषु यच्च पापकमीक्षिते रुदिते च यत् । तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि

शमयाम्यहं स्वाहा ॥ इदं कन्यायै इदन्न मम ॥

om kesheṣhu yachcha paapakameekṣhite rudite cha yat | taani te
poorṇaahutyaa sarvaāṇi shamayaamyahan svaahaa || idaṇ kanyaayai idanna
mama ||

विवाह संस्कार उत्तर विधि । Post Marriage Ceremony

ओं शीलेशु यच्च पापकं भाषिते हसिते च यत् । तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि
शमयाम्यहं स्वाहा ॥ इदं कन्यायै इदन्न मम ॥

om sheeleṣhu yachcha paapakam bhaaṣhite hasite cha yat | taani te
poorṇaahutyaa sarvaāṇi shamayaamyahan svaahaa || idaṇ kanyaayai idanna
mama ||

ओम् आरोकेषु च दन्तेषु हस्तयोः पादयोश्च यत् । तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि
शमयाम्यहं स्वाहा ॥ इदं कन्यायै इदन्न मम ॥

om aarokeṣhu cha danteṣhu hastayoḥ paadayoshcha yat | taani te
poorṇaahutyaa sarvaāṇi shamayaamyahan svaahaa || idaṇ kanyaayai idanna
mama ||

ओम् ऊर्वोरुपस्थे जङ्घयोः सन्धानेषु च यानि ते । तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि
शमयाम्यहं स्वाहा ॥ इदं कन्यायै इदन्न मम ॥

om oorvorupasthe jaṅghayoḥ sandhaaneṣhu cha yaani te | taani te
poorṇaahutyaa sarvaāṇi shamayaamyahan svaahaa || idaṇ kanyaayai idanna
mama ||

ओं यानि कानि च घोराणि सर्वाङ्गेषु तवाभवन् । पूर्णाहुतिभिराज्यस्य सर्वाणि
तान्यशीशमं स्वाहा ॥ इदं कन्यायै इदन्न मम ॥

om yaani kaani cha ghoraāṇi sarvaāṅgeṣhu tavaabhavan |
poorṇaahutibhiraajyasya sarvaāṇi taanyasheeshaman svaahaa || idaṇ
kanyaayai idanna mama ||

वर वधू मण्डप के बाहर उत्तर दिशा जाए और वहाँ वर वधू को ध्रुव और अरुन्धती दिखावे ।

The newly wed couple now walks outside towards north and the groom points to
Dhruva (North) Star and Arundhatee (Alcor) Star.

वर बोले

ध्रुवं पश्य ॥

The groom says

dhruvam pashya ||

वधू बोले

पश्यामि॥

ओं ध्रुवमसि ध्रुवाहं पतिकुले भूयासम् (अमुष्य असौ)॥

The bride replies

pashyaami | |

om dhruvamasi dhruvaaham patikule bhooyaasam (amuṣh ya asau) | |

वर बोले

अरुन्धतीं पश्य॥

The groom says

arundhateem pashya | |

वधू बोले

पश्यामि॥

ओम् अरुन्धत्यसि रुद्धाहमस्मि (अमुष्य असौ)॥

The bride replies

pashyaami | |

om arundhatyasi ruddhaahamasmi (amuṣh ya asau) | |

वर वधू के मस्तक पर हाथ रखकर बोले

ओं ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्वमिदं जगत् । ध्रुवासः पर्वता इमे ध्रुवा स्त्री
पतिकुले इयम् ॥

The groom places his right hand on bride's forehead and chants

om dhruvaa dyaurdhruvaa prithivee dhruvam vishvamidañ jagat | dhruvaasah
parvataa ime dhruvaa stree patikule iyam | |

ओं ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये मयि । मह्यं त्वादाद् बृहस्पतिर्मया
पत्या प्रजावती सं जीव शरदः शतम्॥

om dhruvamasi dhruvan tvaa pashyaami dhruvaidhi poṣh ye mayi | mahyan
tvaadaad brihaspatirmayaa patyaa prajaavatee sañ jeeva sharadah shatam | |

विवाह संस्कार उत्तर विधि । Post Marriage Ceremony

दोनो वापस हवनकुण्ड के समीप आकर बैठे ओर पुनः आचमन अंगस्पर्श शुद्धि कर अग्नि को प्रज्ज्वलित कर भात से निम्न आहुतियाँ दें

Both bride and groom should return to the havana vedee and after performing aachamana and aṅgasparsha, should rekindle the fire. They should then make following offerings with cooked grains.

ओम् अग्नये स्वाहा ॥ इदमग्नये इदन्न मम ॥

om agnaye svaahaa || idamagnaye idanna mama ||

ओं प्रजापतये स्वाहा ॥ इदं प्रजापतये इदन्न मम ॥

om prajaapataye svaahaa || idam prajaapataye idanna mama ||

ओं विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः इदन्न मम ॥

om vishvebhyo devebhyah svaahaa || idam vishvebhyo devebhyah idanna mama ||

ओम् अनुमतये स्वाहा ॥ इदमनुमतये इदन्न मम ॥

om anumataye svaahaa || idamanumataye idanna mama ||

फिर दोनों निम्न तीन मन्त्रों के साथ भात को थोडा थोडा खा लें ।

After chanting the following three mantras both bride and groom should consume some of the cooked grains.

ओम् अन्नपाशेन मणिना प्राणसूत्रेण पृश्निना । बध्नामि सत्यग्रन्थिना मनश्च हृदयं च ते ॥१॥

om annapaashena maṇinaa praanasootreṇa pṛishninaa | badhnaami satyagranthinaa manashcha hṛidayaṅ cha te ||1||

ओं यदेतद्धृदयं तव तदस्तु हृदयं मम । यदिदं हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव ॥२॥

om yadetaddhṛidayan tava tadastu hṛidayam mama | yadidaṁ hṛidayam mama tadastu hṛidayan tava ||2||

ओम् अन्नं प्राणस्य षड्विंशस्तेन बध्नामि त्वा असौ ॥३॥

om annam praanasya ṣhaḍviṁshastena badhnaami tvaa asau ||3||

विवाह संस्कार उत्तर विधि । Post Marriage Ceremony

इसके उपरान्त सामवेदोक्त महावामदेव्यगान करें और सब पुरोहितादि को भोजन करावें।

After this they should chant the mahaavaamadevyagaana from Saamaveda and then serve food to purohits and everyone else present.

काऽ५याऽनश्चा३ यित्रा३ आभुवात् । ऊ३ ती३सदावृ३धः३ स३खा
औ३ हो३हायि३ । क३या३र३ श३चायि३ ष३थौहो३ । हु३म्मा३र ।

वाऽ२र्तो३ऽ५हायि३ ॥१॥

काऽ५स्त्वाऽस३त्यो३ऽमा३दा३नाम् । मा३हि३ष्ठो३मा३त्सा३दन्ध३ । सा औ३हो३
हायि३ । द३ष्टा३र३ चि३दा३ रु३जौहो३ । हु३म्मा३र वाऽ३सो ३ ५ ५ हायि३

॥२॥

आऽ५भी३षु३णा३ः सा३खी३नाम् । आ वि३त्ता३ज३शायि३ तृ३णा३म् ।
औ३र३ हो३हायि३ । श३ता३र३म्भ३वा३ सि३थौहो३ हु३म्मा३र । ताऽ३र

यो३ऽ५हायि३ ॥३॥

kaa'5yaa nashchaa3 yitraa3 aabhuvaat oo tee sadaavṛidhaḥ sa khaa au3
hohaayi kayaa23 shachaayi ṣh ṭhayauho3 hummaa2 vaa'2rto3'5haayi
kaa'5stvaa satyo3maa3daanaam maa hiṣh ṭhomaatsaadandha saa au3ho haayi
dṛiḍhaa23 c h idaa rujauho3 hummaa2 vaa'3so 3 ' 5 haayi
aa'5bhee ṣh uṇaa3ḥ saa3kheenaam aa vitaa jaraayi tṛ ee ṇaam au23 ho haayi
shataa23mbhavaa siyauho3 hummaa2 taa'2 yo3'5 haayi

२. विदाई

2. Departure of bride from her parents' home

जी॒वं रु॑दन्ति॒ वि म॑यन्ते अध्व॒रे दी॒र्घाम॑नु प्र॒सितिं॑ दी॒धियु॑र्नरः । वा॒मं पि॒तृभ्यो॑ य
इ॒दं स॑मे॒रिरे म॑यः पति॑भ्यो॒ जन॑यः परि॒ष्वजे॑ ॥

jeevaṇ rudanti vi mayante adhvare deerghaamanu prasitin deedhiyurnarah |
vaamam pitribhyo ya idan samerire mayah patibhyo janayah pariṣh vaje ||
पू॒षा त्वे॒तो न॑यतु ह॒स्तगृ॑ह्या॒श्विना॑ त्वा प्र व॑हतां रथे॑न । गृ॒हान् ग॑च्छ गृ॒हप॑त्नी
यथा॑सो व॒शिनी॑ त्वं वि॒दथ॑मा व॑दासि ॥१॥

pooṣhaa tveto nayatu hastagrihyaashvinaa tvaa pra vahataaṇ rathena | grihaan
gac h ch h a grihapatnee yathaaso vashinee tvam vidathamaa vadaasi ||1||

सु॒किं शु॒कं शु॒ल्मलिं॑ वि॒श्वरू॑पं ५ हि॒र॒ण्यव॑र्णं ५ सु॒वृत् ५ सु॒च॒क्रम् । आ रो॑ह सूर्ये
अ॒मृत॑स्य लो॒कं ५ स्यो॑नं प॒त्ये व॑ह॒तु ५ कृ॑णुष्व ॥ २॥

sukimshukamshalmalim vishvaroopam hiranyavarṇamṣuvṛitamṣuchakram | aa
roha soorye amṛitasya lokam syonam patye vahatum kṛiṇuṣh va ||

अ॒श्म॑न्वती री॒यते॒ सं र॑भध्व॒मुत्ति॑ष्ठ॒तु प्र त॑र॒ता स॑खायः ।

ashmanvatee reeyate saṇ rabhadvhamuttiṣh ṭhata pra tarataa sakhaayah |
अ॒त्रा ज॑हा॒म ये अ॑स॒न्नशे॑वाः शि॒वान्व॑यमु॒त्तरे॑मा॒भि वा॑जा॒न् ॥

atraa jahaama ye asannashevaah shivaanvayamuttaremaabhi vaajaan ||

मा वि॑दन् परि॒प॒न्थिनो॒ य आ॒सीद॑न्ति द॒म्प॑ती । सु॒गेभि॑र्दु॒र्गम॑ती॒ताम॑प॒ द्रान्त्व॑रा॒तयः॑
॥

maa vidan paripanthino ya aaseedanti dampatee |
sugebhirdurgamateetaamapa draantvaraataayah ||

विवाह संस्कार उत्तर विधि । Post Marriage Ceremony

३. नव वधू का पतिगृह में स्वागत

3. Welcoming the new bride in her husband's family

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेतु पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याऽथास्तं वि परेतन ॥

sumangaleeriyam vadhoorimaan sameta pashyata |

saubhaagyamasyai dattvaa yaa'thaastam vi paretana ||

ओं सौभाग्यमस्तु । ओं शुभं भवतु ॥

om saubhaagyamastu | om shubham bhavatu ||

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि । एना पत्या

तन्वं१ २ सं सृजस्वाऽधा जिब्री विदथमा वदाथः ॥

iha priyam prajayaa te samr̥idhyataamasmin grihe gaarhapatyaaya jaagrihi |

enaa patyaa tanvam1 san srijasvaa'dhaa jivree vidathamaa vadaathah ||

ओम् इह गावः प्रजायध्वमिहाश्वा इह पूरूषाः । इहो सहस्रदक्षिणोऽपि पूषा नि
षीदतु ॥

om iha gaavaḥ prajaayadhvamihashaava iha pooruṣhaah | iho sahasradakṣh

iṇo'pi pooṣhaa ni ṣh eedatu ||

ओम् इह धृतिः स्वाहा ॥ इदमिह धृत्यै इदन्न मम ॥

om iha dhṛitiḥ svaahaa || idamiha dhṛityai idanna mama ||

ओम् इह स्वधृतिः स्वाहा ॥ इदमिह स्वधृत्यै इदन्न मम ॥

om iha svadhṛitiḥ svaahaa || idamiha svadhṛityai idanna mama ||

ओम् इह रन्तिः स्वाहा ॥ इदमिह रन्त्यै इदन्न मम ॥

om iha rantih svaahaa || idamiha rantyai idanna mama ||

ओम् इह रमस्व स्वाहा ॥ इदमिह रमाय इदन्न मम ॥

om iha ramasva svaahaa || idamiha ramaaya idanna mama ||

ओम् मयि धृतिः स्वाहा ॥ इदं मयि धृत्यै इदन्न मम ॥

om mayi dhṛitiḥ svaahaa || idam mayi dhṛityai idanna mama ||

ओम् मयि स्वधृतिः स्वाहा ॥ इदं मयि स्वधृत्यै इदन्न मम ॥

om mayi svadhṛitiḥ svaahaa || idam mayi svadhṛityai idanna mama ||

ओम् मयि रमः स्वाहा ॥ इदं मयि रमाय इदन्न मम ॥

om mayi ramah svaahaa || idam mayi ramaaya idanna mama ||

ओम् मयि रमस्व स्वाहा ॥ इदं मयि रमाय इदन्न मम ॥

om mayi ramasva svaahaa || idam mayi ramaaya idanna mama ||

ओम् आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वयमा । अदुर्मङ्गलीः
पतिलोकमा विश्वा शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ॥ इदं सूर्यायै सावित्र्यै
इदन्न मम ॥१॥

om aa nah prajaan janayatu prajaapatiraa jarasaaya samanaktvayamaa |
adurmaṅgaleeh patilokamaa visha shan no bhava dvipade shañ chatuṣh pade
svaahaa || idan sooryaayai saavitryai idanna mama ||1||

ओम् अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूर्देवृकामा
स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ॥ इदं सूर्यायै सावित्र्यै इदन्न मम
॥२॥

om aghorachakṣh urapatighnyedhi shivaa pashubhyaḥ sumanaah suvarchaah |
veerasoordevṛikaamaa syonaa shan no bhava dvipade shañ chatuṣh pade
svaahaa || idan sooryaayai saavitryai idanna mama ||2||

ओम् इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु । दशास्यां पुत्राना धेहि
पतिमेकादशं कृधि स्वाहा ॥ इदं सूर्यायै सावित्र्यै इदन्न मम ॥३॥

om imaan tvamindra meedhvah suputraan subhagaan kṛiṇu | dashaasyaam
putraanaa dhehi patimekaadashañ kṛidhi svaahaa || idan sooryaayai saavitryai
idanna mama ||3||

ओं सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्रवाम् भव । ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी
अधि देवृषु स्वाहा ॥ इदं सूर्यायै सावित्र्यै इदन्न मम ॥४॥

om samraajñee shvashure bhava samraajñee shvashrvaam bhava | nanaandari
samraajñee bhava samraajñee adhi devṛiṣh u svaahaa || idan sooryaayai
saavitryai idanna mama ||4||

समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ । सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्ट्री
दधातु नौ ॥

विवाह संस्कार उत्तर विधि । Post Marriage Ceremony

samañjantu vishve devaah samaapo hṛidayaani nau | sam maatarishvaa san
dhaataa samu deṣṭree dadhaatu nau ||

अहं भो अभिवादयामि ॥

aham bho abhivaadayaami ||

ओं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ॥

om svasti bhavanto bruvantu ||

ओं स्वस्ति ओं स्वस्ति ओं स्वस्ति ॥

om svasti om svasti om svasti ||